

Марія Чумак
(Харків)

СУЧАСНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ РУШНИКІВ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ

У статті проаналізовано символіку рушників українсько-російського пограниччя – сіл Харківської та Белгородської областей. Вишивка в епоху глобалізації, прискорених змін у матеріальній культурі допомагає зберегти емоційну рівновагу. Вона служить психотерапевтичним засобом для дітей-інвалідів, людей, які витримують великі емоційні навантаження.

Ключові слова: рушники, пограниччя, єврорегіон «Слобожанщина», брокарівські орнаменти.

Characters of towels of the Ukrainian and Russian villages of the Kharkiv and Belgorod regions are analysed. Embroidery in the epoch of globalization, speed-up changes in a financial culture helps to save an emotional equilibrium. It serves as a psychotherapy mean for children-invalids, people which maintain the large emotional loadings.

Keywords: Towels, European region «Slobozhanshchyna», decorative patterns.

В статье сделан анализ символики рушников украинско-русского пограничья – сёл Харьковской и Белгородской областей. Вышивка в эпоху глобализации, ускоренных изменений в материальной культуре помогает сохранить эмоциональное равновесие. Она служит психотерапевтическим средством для детей-инвалидов, людей, которые выдерживают большие эмоциональные нагрузки.

Ключевые слова: рушники, пограничье, еврорегион «Слобожанщина», брокаровские орнаменты.

Соціокультурні зміни в традиційній матеріальній культурі поступово включаються в наукові узагальнення на базі накопиченого польового матеріалу. Інтерес дослідників частіше виникає в економічній та політичній площині українсько-російського порубіжжя у ХХІ ст.

Об'єктом дослідження українсько-російських етноконтактних зон Харківської і Белгородської областей є матеріальна культура та її естетична уніфікація й деградація в другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.

Предметом дослідження стали фотографічно зафіксовані автором статті зразки рушників українських і російських сіл Харківщини та відповідні приклади досліджень краєзнавців і етнографів, які вивчають народні ремесла Белгородщини.

В українській і російській історіографії проблема деформації традиційної української культури другої половини ХХ – початку ХХІ ст. не була належним чином висвітлена.

Нами використано як монографії, так і публікації в періодиці, а також Інтернет-сайти, які стосуються етнокультурних контактів, міжнародних фестивалів та інших масових свят. Джерельною базою є праці М. Сумцова [17], Д. Багалія [1]. Зверта-

ли увагу на публікації фольклористів та етнологів, які є активними учасниками етнофестивалів, виходять на сцену в національних українських костюмах, виконують українські обрядові та побутові пісні, керують відомим за межами України дослідницьким і виконавським колективом. Ідеться про збірники краєзнавчих розвідок та експедиційних матеріалів О. Коваль і Т. Коваль, які очолюють народний колектив «Вербиченька» Нововодолазького Будинку дитячої та юнацької творчості [8].

Тенденції досліджень сучасних етнологів Росії допомагають у ширшому розумінні подібності процесів слов'янських традиційних культур та інших народів Європи. Методологічно цінними стали публікації Ю. Бромлея [3] щодо «розривів поступовості» в соціально-економічній історії, а відповідно і в розвитку етносоціальних систем, А. Байбуріна [2] про семіотичні аспекти функціонування речей, Л. Покровської [10], В. Соколової [13], Л. Чижикової [22] про українсько-російське пограниччя та ін.

У нашому дослідженні постало завдання виявити закономірності збереження, видозмін чи деградації вишивальницької традиції зазначеної території, проаналізувати зміни в рушниковій символіці, вплив масової культури на кольорову гаму і мо-

тиви рушників, а також з'ясувати потребу у вишиванні як засобі психічного оздоровлення людей різного віку, зокрема інвалідів-хлопчиків; окреслити можливості використання майстер-класу з народної вишивки в етнотуризмі євро регіону «Слобожанщина». Зроблено спробу крос-культурного аналізу, щоб установити, чому рушник утратив своє сакральне значення, став примітивним сувеніром, яскравим елементом ярмарку й етносадиби для туристів. На прикладі зразків матеріальної культури українсько-російського порубіжжя Харківської і Белгородської областей вивчалися соціально-культурні зміни, які вплинули на трансформацію вишивки з обрядово-ритуальної площини у психофізіологічну (вишивання післяопераційними хворими, інвалідами та ін.).

Народознавство та пропаганда давніх ремесел у системі освіти України досі перебуває в хаотичному стані, особливо на рівні загальноосвітніх навчальних закладів. При цьому національна доктрина освіти Російської Федерації, розрахована від 2000 до 2025 року, заклала в базисний навчальний план освітніх закладів РФ національно-регіональний компонент, позначила новий вектор розвитку системи російської освіти, можливість, з одного боку, вільного вивчення й використання досвіду освітніх систем світу, з другого, – регіональної орієнтації освіти на основі етнокультурної спадщини [18, с. 198].

Регіоналістика як комплексна міждисциплінарна наукова система вивчає просторові організації соціумів, регіональну специфічність, взаємовідносини центру й регіонів як системоутворювальних цілісностей. Суттю взаємодії в рамках євро регіонів є розвиток близької співпраці між економічними, науковими, культурними й муніципальними інститутами регіонів [18, с. 47–49].

Євро регіон «Слобожанщина» створений 7 листопада 2003 року як вища форма прикордонного співробітництва між Харківською і Белгородською областями України та Російської Федерації, яких поєднують давні культурно-історичні зв'язки. Вони входять до єдиної історичної області – Слобідської України.

На Харківщині зелений або сільський туризм розвивається як у прикордонних населених пунктах з унікальними природними об'єктами (крейдяні гори

Дворічанського району), так і в районах, що не межують з РФ (Валківському, Нововодолазькому), але зберегли й розвивають цікавий для туристів пласт народних традицій фольклору та матеріальної культури.

Хутір Вороняча Слобідка Меліхівської сільради Нововодолазького району почав приймати туристів з 2010 року. Проте вже пройшло кілька фестивалів борщу за участю гостей з різних районів Харківщини [16, с. 3]. Прикметно, що переможниця конкурсу «Я господиня хоч куди» 2011 року використовувала в сервіруванні столу на фестивалі борщу старовинний рушник з рідного села Медведівка Кегичівського району Харківської області. Він полотняний, вибілений, оздоблений вишивкою з використанням брокарівської вази, солов'їв і троянд, які замінили мережку. Між трояндами й солов'ями – суцільним рядком напис, вишитий жовтими, синіми, червоними й чорними нитками: «Нивер'чужимречам». Рушник використовується тільки для подібного оздоблення, його авторство та початкове призначення втрачено.

Так само декоративну функцію виконували вишиті речі на першому Святі вареників у згаданій Воронячій Слобідці восени 2011 року. До учасників приєдналися гості з інших міст України, зокрема із Севастополя [15, с. 2].

Лідером з розвитку сільського туризму Белгородщини є Грайворонський район. На сьогодні в районі функціонує близько сотні туристичних садиб. На межі сіл Косилово й Почаєво організовано туристичний комплекс «Лісовий хутір на гранях». Відвідувачі комплексу в сувенірній крамниці мають змогу придбати сувенірну продукцію, предмети народних промислів Грайворонського району – вироби з лози; берести; в'язані, вишиті, вибиті скатертини, рушники, підзори [4, с. 61].

Закономірною реакцією культурної традиції на експансію індивідуалістичної психології згаданої етноконтактної зони з'явилася стагнація продуктивної економічної активності. Наслідком стало руйнування матеріальної культури, зокрема конвеєрне спрощення вишитих машинами рушників, що продовжують використовувати в сучасних обрядах.

У словнику В. Даля наводиться таке тлумачення слова «орнамент»: «Прикраса,

оздоба, вичури – узорі у шитті, з умислом витіюваті прийоми, засоби, вживані, щоб справити більше враження; вичурать – захистити людину або річ» [5, с. 326]. Згодом слово «вычурать» відійшло до застарілих, а похідне «вычурный» стало сприйматися в негативному значенні. Казкове «Чур-Цур» тривалий час слугувало своєрідним заклинанням, переносилося в побут і використовувалося як оберіг, замовляння від лиха. Це стосувалося й вишивок, зокрема, на рушниках.

Крім обрядового значення, рушники мали також чисто практичне застосування. Відповідно до функцій, які вони виконували, рушники мали свої назви. Наприклад, для витирання обличчя і рук – «утирач», посуду і стола – «стирок». Для прикрашення образів, фотокарток, портретів – «покутник», для шлюбних церемоній – «весільний», для похорону – «поховальний», для пов'язування сватів – «плечовий» тощо. Рушники були своєрідною освятою початку справи чи її закінчення. Скажімо, при зведенні хати рушниками застеляли підвалини, хлібом-сіллю на рушнику освячували початок жнив, рушниками скріплювали купівлю-продаж тощо [22, с. 407].

В українських рушниках Харківської та Белгородської областей у другій половині ХХ ст. простежується дедалі більше проникнення так званих міських мотивів. У російських селах, що межують з українськими, охоче переймалися традиції прикрашати рушники трояндами, волошками, гвоздиками і навіть вазами з букетами. Можливо, тут відіграли свою роль декоративна ефектність чорно-червоних квіткових узорів, певна зрозумілість мотивів, на відміну від складних абстрактних геометричних фігур стародавніх орнаментів. Нова традиція також підкріплювалася поширенням дешевого мила фабрик московського милороба французького походження Анрі Брокара. На обгортках цього товару друкували узорі для вишивок, розроблені в «російському стилі» [7].

Обгортки з узорами придумала дружина власника парфумерної фабрики Шарлота Брокар, донька бельгійця, яка все життя вважала себе росіяною, виховувалася в одному з московських пансіонів шляхетних дівчат, де вивчали ще й художню вишивку [7].

Рушник у стилі «брокер» і в ХХІ ст. вишивають під весільній коровай для благословення молодих. Ваза з квітами і ягодами нагадує вислів «дім – повна чаша». Пишні букети, витіснивши Дерево життя, потребували химерних вазонів. Вони могли бути різної форми, на ніжці, із закрученими ручками чи без них. Але фантазія селянки тяжіла до предметів, які оточували її щодня. Тоді панський вазон перетворювався на горщик або кошик з квітами (Великобурлуцький, Вовчанський, Куп'янський, Золочівський райони Харківщини, що межують з Росією, а також «внутрішні» райони, що мають російські села, – Нововодолазький, Красноградський). На початку ХХ ст. з'являються новації: поширюється хрестиковий шов, у вишивку разом із фабричними нитками проникає поліхромія, жанрові сцени [9, с. 228].

На нововодолазьких святах урожаю 2010–2011 років нами сфотографовано рушники з російськомовними написами. На цвintарний хрест вшали рушник, зразки якого зберігаються в різних куточках Харківської області: в Іванівській школі Чугуївського району і Таранівському краєзнавчому музеї Зміївського району. Окрім хреста в оточенні символічних рослин, на рушникові чітко прочитувався напис: «Под крестом моя могила, на кресте моя любов». Часто використовуються такі мотиви, як «виноград», «хміль», «дубове листя», «барвінок». У зооморфному (звіроподібному) орнаменті присутні стилізовані зображення тварин, птахів, комах, що мешкають в даній місцевості. В Охочому Нововодолазького району (село, де переважають росіяни, засноване 1686 року як сторожове містечко Сумського полку) нами зафіксовано рушник з вишитими раками і вставними атласними стрічками (червоними і зеленими). Є вишитий папуга з вазами.

Старі рушники з вишивками не перетворювали на ганчірки, а залишали для зразків. Так з покоління в покоління відпрацьовувалися й поліпшувалися орнаменти, а разом із цим удосконалювалися й технічні прийоми вишивання. Для української і російської вишивок Слобожанщини однаково характерним був білий колір, а також поєднання червоного і чорного. Пізніше, після Великої Вітчизняної війни, у вишивках рушників з'являються й

інші кольори (блакитний, синій, фіолетовий, жовтий, оранжевий, відтінки зеленого). Це пояснюється поширенням міської моди. На післявоєнних рушниках часто вишито написи, іноді адресовані конкретній людині, до того ж за наслідуванням мовної міської «моди» в українському селі послуговуються російськомовною фразою (рушник із с. Одринка Нововодолазького району Харківської області зберігає напис «Доброе утро, Аня!»). Стилiзованими під старовинне письмо літерами вишито звернення «С добрим утром!» на рушнику із с. Палатки Старовірівської сільської ради згаданого району. На території цієї сільради переважають росіяни – нащадки переселенців-старообрядців. Окрім великого квіткового орнаменту, росіянки зображували іноді вузьку доріжку півників.

Звернімося до зразків матеріальної культури Белгородської області. У м. Валуйках рушниками прикрашали дзеркала, рамки із сімейними фотографіями, ікони. Так само було й подекуди збереглося до сьогодні в селах Харківської області. Зокрема, у клубівській кімнаті с. Лиман Зміївського району серед розвішаних рушників нами зафіксовано роботу тамтешньої майстрині, яка скопіювала купон сюжетної вишивки: пара в російських народних костюмах сидить на лаві під деревом, ближче до мережки червоними літерами вишито: «Доброе утро любовь моя Ваня. 1964 г. Варя». Інший зразок, виконаний на домотканому полотні, демонструє рядок з української народної пісні, відтворений як українськими, так і російськими літерами, зі збереженням деяких елементів дореволюційного правопису: «Оцэ жъ тая крынычiнька, що голуб купався». На іншому крилі рушника – продовження: «Оцэ жъ тая дiвчинонька, що я жiныхався». Лиманські майстрині залишали у вишивці не просто рік, а іноді й дату закінчення вишивання рушника: «1952 года 21 фев.».

Коли їхали до вінця, то рушниками прикрашали дуги весільного воза. Після Великої Вітчизняної війни знаком добробуту вважалося використання на весіллі вантажівки для гостей. На весільному фото 50-х років ХХ ст. (експедиційна знахідка автора статті) в с. Таранівка Зміївського району Харківщини зафіксовано традицію ставити на вантажну машину

дугу, прикрашену квітами й рушниками. Інше фото того самого періоду, зроблене в смт Нова Водолаза, засвідчує, що рушниками перев'язували радіатор такої машини.

Рушники з певними узорами супроводжували людину все життя. Їх використовували в родильних і хрестильних обрядах. У російських селах після смерті людини спеціальний рушник на 40 днів вивішували за вікно або викладали на підвіконня, щоб душа померлого по ньому входила в будинок.

Помирає і родинна пам'ять про узори, орнаменти рушників. Доярка колгоспу «Колос» с. Просяне Нововодолазького району Віра Миколаївна Скиба та її дочка Тетяна, студентка академії фізичної культури і фізичної реабілітації – вишивальниці, учасниці всеукраїнських фестивалів і ярмарків. Вони вишивають рушники, орієнтуючись не на традицію свого села, а беруть за зразок поширені схеми західноукраїнських виробів ужиткового мистецтва [21, с. 2].

Особливою магічною силою народна уява наділяла рушники, зроблені за один день або ніч. У цьому переконана вишивальниця Галина Іванівна Міщенко, яка народилася на Полтавщині в селі талановитих вишивальниць – Решетилівці. Батьки переїхали з маленькою донькою до радгоспу «Комінтерн» Нововодолазького району Харківської області. Вишивати почала в четвертому класі [12, с. 2]. Після закінчення вишу вчителювала в Донецькій області, була єдиною україною в селі, де мешкали греки і татари. Там вона прожила 34 роки. Особисте життя не склалося, тож після розлучення з чоловіком повернулася в Комінтерн. Учителювала й там. Вишивала ночами, спала по кілька годин, але робота, за словами майстрині, ішла як струмочок дзюрчить, приносила їй нову життєву енергію [20, с. 5].

Педагог із Великобурлуцького району Харківщини Світлана Петрівна Штефан поховала молодого сина. Вона каже: «Я б пропала, мабуть, без оцього всього. Захопившись вишивкою, я дійсно ожила. А один рушник – це ж до тисячі хрестиків».

Директор Великобурлуцького краєзнавчого музею Тамара Олександрівна Куценко розповіла під час спілкування на Великому Слобожанському ярмарку,

що проходив у м. Краснограді 18 вересня 2010 року: «На рушниках нашого краю часто вишиті слова із молитов. Якщо святкові рушники, то цитати із старовинних українських, російських пісень. У нас живуть і росіяни – їхні традиції теж покладали на цих рушниках. Ось із української пісні рядок “Несе Галя воду”. Так у моду пішло. Ми вишивали і продавали. Чомусь усі говорять, хто купив: “Вішаємо на кухню, де обідаємо. Дивимось – і готується борщ краще, і як обідаємо – не задержується в нас”».

Експозицію дитячого будинку-інтернату, розташованого в Шевченківському районі Харківщини прокоментував заступник директора Василь Петрович Павленко. У закладі для хлопчиків-інвалідів з проблемами психіки вишивання стало соціальною терапією. «Вихованці трудилися близько півтора місяця. Нам бабусі розповідали, як це було раніше, для чого вишивки ці служили – для прикраси дому, для прикраси душі. Потім ми шукали узори. Наносили їх. І, зрозуміло, інтереси не замикалися колом тільки нашої місцевості. Знову ж таки, Інтернет, сучасні журнали, але всі ті малюнки чи ескізи, які бралися з Інтернету, журналів, вони порівнювалися з малюнками нашої місцевості. Діти знаходили відмінності, риси схожості, рушники – все вони роблять своїми руками».

Пошукова система Яндекс на запит «Вишиті рушники» відкриває 35 тис. сторінок, що навіть при частковому ознайомленні доводять стійкість тенденції до масової деградації та споживацьки-зниженого, пародійного за змістом, антиестетичного штампування товару для святкових ритуалів мешканців міст і сіл. Наприклад, сайт торгового дому «Свадебный мир» пропонує 73 види рушникової продукції України, 13 – Росії, 5 – Румунії і 1 – Польщі. Це штампована імітація вишитих рушників різної довжини та призначення – вироби об'єднали на півтораметрових смужках габардину не тільки мальовані троянди отруйно-червоних кольорів, весільні обручки та лебедів, а й напис «Совет да любовь». Декоративний гліттер (золотаві блискітки) довершують образ. Сайт рекламує: «Габардинові рушники – ідеальне поєднання “ціна – якість”». Двометрові рушники в основному слугують для перев'язування сватів, хоча деякі можна

використати під ноги чи під коровай» [11]. Цю продукцію, закуплену оптом, авторіві статті випадало бачити як на харківському ринку, так і в районах області в колишніх універмагах і навіть гастрономах, що пишном іменуються «Торговий дім». Пропоновані через мережу Інтернет рушники «Сват франківський», «Сваха франківська» ще дотримуються регіональної стилістики орнаменту. Жіночий рушник навіть вирізняється легкістю малюнка і своєрідними червоно-зеленими шишечками, а чоловічий нагадує типову гуцульську чоловічу вишиванку. Написи «Сват» / «Сваха» в цьому випадку принаймні не супроводжуються карикатурними малюнками дебільуватих товстопиких тітки й дядька – ніби у псевдонародному вбранні.

Знахідкою для дослідників українського кічу етноконтактних зон українсько-російського пограниччя є рушники з назвами «Сват у квітах», «Сваха в квітах», «Сват “Ой, під вишнею, під черешнею”». Вульгарно виглядає і «Сваха» з глибоким декольте вишиванки та хусткою з «ріжками», що ледь примостилася на розпатланій зачісці. Стрижений під макітру довговусий «сват» розсівся біля столу, що вгинається від наїдків та напоїв. Довершують композицію червоні та чорні китички, притаманні слобожанським рушникам ХХ ст., поширеним як в українських, так і російських селах. Можна зробити висновок, що дизайнери торгового дому «Свадебный мир» скористалися двома ідеями: використали геометрично ідеальні, вивірені й тиражовані майстринями зображення старих рушників з написами та однотипні малюнки потворних українців, які поширюються в сучасній сувенірній продукції, що досить часто штампується китайцями. Затратність весілля ХХІ ст. та відсутність гарного смаку як у старшого, так і молодшого покоління, орієнтованих на телевізійний ширвжиток, дозволяють такій продукції знаходити вдячного покупця. Оптова ціна одного такого «шедевру» – 11–12 гривень. Важко уявити, що його зберігатимуть в родині чи передаватимуть у спадок.

Ексклюзивні рушники з ручною вишивкою пропонує Харківська фабрика театрального реквізиту. За словами заступника директора фабрики Н. Пауль, візерунки не повторюються, використовуються інші колірні рішення [6].

Але й це не ручна робота. На бавовняному або льняному полотні спеціальними машинами майстрині вишивають квіти найнесподіванішої кольорової гами – наприклад, рожеві з темно-синім. Гронами калини та квітами, що називаються «цибульками», такі рушники нагадують петриківський розпис, тобто теж підкреслюють еkleктичність фабричних рушників. На старих сільських рушниках не знайдете золотих обручок, а на товарах Харківської фабрики театрального реквізиту вони присутні досить часто, їх доповнюють голуби та напис «Желаем счастья».

Соціологічні дослідження свідчать, що в тієї людини, яка володіє не однією, а двома або декількома мовами, конфліктний потенціал нижчий. Майже кожний українець вільно розмовляє щонайменше двома мовами. До речі, громадяни Швейцарії, найменш конфліктної європейської країни, зазвичай володіють чотирма мовами [23, с. 321]. Люди, яким близька і зрозуміла матеріальна культура сусідів у кращих її зразках, теж мають нижчий конфліктний потенціал.

Питання, пов'язані з функціями й роллю традиційної матеріальної культури в громадській свідомості набувають особливого забарвлення і значення в період різких соціальних змін, які відбуваються в першому десятилітті ХХІ ст. у світі та Україні зокрема. Своєрідні зразки слобожанської матеріальної культури, яка втілює риси й інших регіонів країни та етноконтактної зони українсько-російського пограниччя Харківської і Белгородської областей, зберігають історичний досвід усвідомлення, прийняття, утілення й трансформації ідеалу. Процес здійснюється на соціальному та індивідуальному рівнях.

Отже, аналізуючи стан і характер вивчення проблеми у вітчизняній та російській практиці, можна зробити висновок, що традиційна матеріальна культура ввійшла до кола інтересів етнографічної науки пізніше, ніж вивчення народної творчості, вірувань, звичаєвого права, сімейних і шлюбних традицій: систематичне дослідження її почалося лише наприкінці ХІХ ст. Уже тоді матеріальна річ (рушник, глиняний посуд ручної роботи, елементи святкового й повсякденного вбрання) почала цікавити дослідників своїм соціальним побутуванням, символі-

кою та включеністю в обрядодії річного аграрного календаря. Речезнавчі описи залишалися допоміжними прийомами. Тривале співіснування, трудова, освітня міграція народів-сусідів (українського та російського) сприяли взаємовпливу аж до нівеляційного спрощення. Це спостерігається, зокрема, на українсько-російському пограниччі Харківщини й Белгородщини. При цьому вишивка стає засобом збереження емоційної рівноваги, психічного здоров'я як жінок різного віку, так і дітей-інвалідів, які освоїли вишивання та інші ремесла. Рушники Харківщини та Белгородщини переживають період спрощення, збідніння орнаментальних рішень та згубний вплив фабричної конвеєрної однаковості й масовості.

Література

1. *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України [Текст] / Д. І. Багалій / Передмова, коментар В. В. Кравченка; Художник, упоряд. ілюстр. В. О. Ріяка. – Х. : Основа, 1991. – С. 173 (Пам'ятки історичної думки України).
2. *Байбури А. К.* Семиотические аспекты функционирования вещей [Текст] / А. К. Байбури // Этнографическое изучение знаковых средств культуры / ответственный редактор А. С. Мыльников. – Ленинград : «Наука», 1989. – С. 63–88.
3. *Бромлей Ю. В.* Этнос и этнография [Текст] / Бромлей Ю. В. – М. : Наука, 1973. – С. 154.
4. *Граценко А. Г.* Сельский туризм в Белгородской области [Текст] / А. Г. Граценко // Традиційна культура в умовах глобалізації: сучасні соціокультурні практики : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (29–30 жовтня 2010 року). – Х. : Видавець О. О. Савчук, 2010 – С. 59–61.
5. *Даль В. И.* Толковый словарь живого великорусского языка [Текст] : в 4 т. / В. И. Даль. – М. : ГИС, 1955. – Т. 1 : А–З. – С. 326.
6. Ексклюзивні рушники [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukraine2012.gov.ua/publication/news/tourism/13412.html>. Доступ – 06.02.2011.
7. Історія БРОКАР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.parfum-brocard.blogspot.com. Доступ – 06.02.2011.
8. *Коваль О.* Нововодолазькі голосники. Фольклорні, етнографічні, краєзнавчі розвідки зразкового художнього фольклорно-етнографічного колективу «Вербиченька» [Текст] / О. Коваль, Т. Коваль / Передне слово Валентини Сушко. – Х. : П. П. Якубенко, 2007. – 224 с.

9. Культура і побут населення України : навч. посібник [Текст] / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко та ін. – 2-е вид., доп. та перероб. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
10. *Покровская Л. В.* Земледельческая обрядность [Текст] / Л. В. Покровская // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев. – М. : Наука, 1983. – С. 67–90.
11. Рушник «Франковский СВАХА» Р-108 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rushniki.com/items/132/>. Доступ – 06.02.2011.
12. *Світайло Л.* Я рідний край та мову солов'їну у вишиванку свою вплела, в нитки [Текст] / Л. Світайло // Вісті Водолажчини. – 2011. – 25 січня. – С. 2.
13. *Соколова В. К.* Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов XIX – начала XX в. [Текст] / В. К. Соколова. – М. : Наука, 1973. – 288 с.
14. *Стражний О. С.* Український менталітет: Ілюзії. Міфи. Реальність [Текст] / Стражний Олександр Сергійович. – К. : Книга, 2008. – 368 с.
15. *Ступка Ю.* Вперше у Мелихівці – день вареника [Текст] / Юлія Ступка // Вісті Водолажчини. – 2011. – 11 жовтня. – С. 2.
16. *Ступка Ю.* «Фестиваль борщів» на хуторі «Воронья слободка» [Текст] / Юлія Ступка // Вісті Водолажчини. – 2011. – 14 червня. – С. 3.
17. *Сумцов М. Ф.* Слобожане [Текст] / М. Ф. Сумцов // Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані твори / упорядкув., підготовка тексту, передмова, післямова та примітки М. М. Красикова. – Х. : Видавництво «АТОС», 2008. – С. 132. – (Серія «Студії з фольклору та етнографії Слобожанщини». – Вип. 3).
18. *Сушкова Л. Н.* Етнокультура в сучасному російському освітньому просторі [Текст] / Л. Н. Сушкова // Традиційна культура в умовах глобалізації: сучасні соціокультурні практики: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (29–30 жовтня 2010 року). – С. 198–201.
19. *Христоева М. М.* Євро регіон «Слобожанщина»: сучасний стан і перспективи / М. М. Христоева [Текст] // Українсько-російське порубіжжя: стан та перспективи співробітництва : матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – 17 квітня 2010 року. – Х. : ХНУ ім. Каразіна, 2010. – С. 47–49.
20. *Чаговець М.* Її мрійливий дивовижний світ [Текст] / М. Чаговець // Водолазький кур'єр. – 2010. – 22, 29 травня. – С. 5.
21. *Чаговець М.* Майстрині з Присяного [Текст] / М. Чаговець // Водолазький кур'єр. – 2010. – 27 лютого. – С. 2.
22. *Чижикова Л. Н.* Русско-украинское пограничье. История судьбы традиционной бытовой культуры (XIX–XX века) [Текст] / Л. Н. Чижикова. – М. : Наука, 1988. – 254 с.
23. *Ярещенко А. П.* Етнографічні особливості України [Текст] / А. П. Ярещенко // Українські традиції / упорядкув. та передмова О. В. Ковалевського. – Х. : Фоліо, 2004. – 573 с.